

Якових Є. В.,
*доктор філософії в галузі «Право»,
доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики
Одеського державного університету внутрішніх справ
<https://orcid.org/0009-0000-2670-6501>*

ГАРАНТІЇ ЗАХИСТУ ПРАВА ВЛАСНОСТІ ПРИ ВИРІШЕННІ ПИТАННЯ ПРО СПЕЦІАЛЬНУ КОНФІСКАЦІЮ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

GUARANTEES FOR THE PROTECTION OF PROPERTY RIGHTS IN DEALING WITH SPECIAL CONFISCATION IN CRIMINAL PROCEEDINGS

В статті актуалізується питання практичного застосування передбаченого КПК України механізму гарантування захисту права власності, який нерідко виявляється таким, що не відповідає меті втручання, внаслідок чого відбувається непропорційне порушення прав учасників кримінального провадження, зокрема, під час вирішення питання про речові докази, здійснення спеціальної конфіскації. У цьому контексті актуальним залишається питання адаптації конвенційних стандартів захисту права власності на національному рівні, яка покликана забезпечити належний баланс між необхідністю втручання у майнові права особи в межах кримінального провадження та обов'язком держави гарантувати пропорційність і справедливість такого втручання. Метою дослідження є визначення стану дотримання конвенційних гарантій захисту права власності крізь призму національного механізму захисту права власності у кримінальному провадженні та практики ЄСПЛ, зокрема під час вирішення питання про спеціальну конфіскацію та про долю речових доказів.

Зроблено висновок, що нормативні приписи в частині вирішення питання про спеціальну конфіскацію та щодо речових доказів у справі мають відповідати вимогам конкретики, розмежовуючи підстави та порядок застосування спеціальної конфіскації та речових доказів, з визначенням процедури їх застосування, щоб особа могла розумно передбачити, в яких випадках може бути застосована спеціальна конфіскація, в яких вирішується питання про речові докази. Зазначається, що має бути відпрацьована послідовність практики національних судів, що унеможливило б довільне застосування конфіскації («надмірності індивідуального тягара» та «справедливої рівноваги»); сторона обвинувачення зобов'язана у кожній такій справі встановлювати та доводити зв'язок конфіскованого майна з кримінально протиправними діями, у вчиненні якого особа обвинувачується, або доводити обізнаність третьої особи щодо використання її майна в незаконних цілях.

Ключові слова: *процесуальні гарантії, право власності, тягар доведення, правова визначеність, речові докази, пропорційність, справедлива рівновага, надмірний індивідуальний тягар.*

The article discusses the practical use of the mechanism for guaranteeing the protection of the right to property provided for in the CPC of Ukraine, which frequently proves to be inconsistent with the purpose of the interference in a disproportionate violation of the conventional rights of criminal proceedings participants, in particular, when deciding on material evidence and special confiscation. In this context, the issue of adapting conventional standards for the protection of the right to property at the national law remains relevant, which is aimed at ensuring an appropriate balance between the need to interfere with a person's property rights in criminal proceedings and the obligation of the state to guarantee the proportionality and fairness of such interference. The purpose of this study is to identify the state of compliance with conventional guarantees of property rights protection through the national mechanism for protecting property rights in criminal proceedings and the practice of the ECHR, in particular when resolving issues of special confiscation and of material evidence.

It was concluded that normative provisions regarding the special confiscation and material evidence in a criminal case must be specific, differentiating between the grounds and procedure for applying special confiscation and material evidence, with a definition of the procedure for their application, so that a person can reasonably predict in which cases special confiscation may be applied and in which cases the issue of material evidence is decided. It is noted that the practice of national courts should be developed in a consistent manner, preventing the arbitrary application of confiscation (“excessive individual burden” and “fair balance”); the prosecution is responsible for establishing and proving in each

such case the relationship between the confiscated property and the criminal offense with which the person is accused, or proving the person's knowledge of the use of their property for illegal purposes.

Key words: *procedural guarantees, property rights, obligation to prove, legal determination, material evidence, proportionality, fair balance, excessive individual burden.*

Постановка проблеми. Гарантії дотримання конвенційних прав людини є пріоритетом будь-якої сучасної демократичної держави, особливо гостро це питання постає у сфері кримінального провадження. В кримінальному процесі питання обмеження права власності є найбільш чутливим, оскільки діяльність органів досудового розслідування, прокуратури та суду не може бути ефективною за відсутності в національному законодавстві чітко визначених правових інструментів, які забезпечують належне регулювання поведінки учасників кримінального провадження. Практичне застосування передбачених КПК України механізмів гарантування захисту права власності нерідко виявляється таким, що не відповідає меті втручання, внаслідок чого відбувається непропорційне порушення конвенційних прав учасників кримінального провадження, і зокрема, під час вирішення питання про речові докази, здійснення спеціальної конфіскації. Відповідно до статті 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, кожна фізична та юридична особа володіє правом мирно користування своїм майном, а позбавлення власності допускається лише в суспільних інтересах і за умов, визначених законом та узгоджених із загальними принципами міжнародного права [1].

У цьому контексті вже тривалий час актуальним залишається питання адаптації конвенційних стандартів захисту права власності на національному рівні, яка покликана забезпечити належний баланс між необхідністю втручання у майнові права особи в межах кримінального провадження та обов'язком держави гарантувати пропорційність і справедливість такого втручання відповідно до вимог Конвенції та практики ЄСПЛ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти даної проблематики досліджували Ю.П. Аленін, О.О. Бондаренко, В.І. Галаган, І.А. Галась, І.В. Гловюк, Ю.М. Грошевий, О.В. Капліна, В.М. Корельський, В.Т. Малярченко, Ю.М. Мирошніченко, О.Р. Михайленко,

М.М. Михеєнко, П.М. Рабінович, К.В. Степаненко, В.М. Тertiшник, Т.І. Фулей, В.П. Шибіко, О.Г. Яновська та інші. Попри наявність значної кількості наукових праць, авторських публікацій, судової практики, у кримінальній процесуальній діяльності по сьогодні відсутня єдина позиція щодо сутності обмеження майнових прав під час здійснення спеціальної конфіскації та цілей застосування передбачених законом механізмів захисту права власності у випадку його обмеження. Користуючись процесуальною невизначеністю, наразі суб'єкти здійснення кримінального провадження на власний розсуд тлумачать окремі положення закону, що сприяє численним зловживанням з боку органів досудового розслідування та суду і призводить до безпідставного й часто невинновданого втручання у право власності. Судова практика національних судів, Європейського суду з прав людини свідчить про наявність в українському кримінальному процесуальному законодавстві фундаментальних прогалин, які на практиці призводять до свавільного обмеження права власності, захист якого стає вкрай складним з огляду на формалізм передбачених законом процедур.

Метою цього дослідження є визначення стану дотримання конвенційних гарантій захисту права власності крізь призму національного механізму захисту права власності у кримінальному провадженні та судової практики Європейського суду з прав людини, зокрема під час вирішення питання про спеціальну конфіскацію та про долю речових доказів, що забезпечує можливість сформулювати положення та рекомендації з метою підвищення ефективності застосування конвенційних гарантій захисту права власності у кримінальному провадженні при застосуванні спеціальної конфіскації.

Виклад основного матеріалу. Стаття 1 Конвенції гарантує кожній особі право мирно володіти своїм майном. Втім кожна держава вправі вводити в дію такі закони, які вона вважає за необхідне, щоб здійснювати контроль за

користуванням особами майном. І серед інших заходів конфіскація може застосовуватися як стримуючий фактор у протидії організованій злочинності, легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом ін. За умов використання особою власності з метою порушення прав та свобод інших фізичних чи юридичних осіб, державних або суспільних інтересів, або надбання у власність майна в незаконний спосіб, внаслідок вчинення злочину, чинним законодавством передбачений порядок спеціальної конфіскації такого майна.

І в таких випадках втручання держави у право власності має відповідати низці ключових принципів, сформованих у практиці Європейського суду з прав людини. Насамперед йдеться про принцип пропорційності, забезпечення належного балансу між легітимною метою втручання та засобами її досягнення, а також принципом правової визначеності.

Для застосування спеціальної конфіскації у передбачений законом спосіб, в першу чергу, органи досудового розслідування, прокуратура зобов'язані довести факт злочинного походження майна, або використання його для схилення іншої особи до вчинення кримінального правопорушення, або використання його як засобу вчинення кримінального правопорушення. За відсутності належних і допустимих доказів того, що вилучене майно було отримане обвинуваченим у результаті вчинення інкримінованого йому правопорушення, а також якщо відповідне обвинувачення у цій частині не було висунуте, підстави для застосування спеціальної конфіскації відсутні. Цей принцип закріплений в низці рішень ЄСПЛ: у справі *Todorov* та інші проти Болгарії (заява № 50705/11 та інші) ЄСПЛ встановив, що державою не було докладено зусиль для вивчення зв'язку між майном та стверджуваною злочинною діяльністю (порушення ст. 1 Конвенції) [2]; у справі *Ismayilov v. Russia* (заява №30352/03) ЄСПЛ визнав порушення ст. 1, оскільки держава, крім іншого, не довела злочинного походження майна, що підлягало конфіскації (законність вилучених грошей підтверджувалася офіційними документами) [3]; у справі *Grifhorst v. France* (заява №28336/02) ЄСПЛ визнав втручання непропорційним, оскільки держава не довела конкретного зв'язку між майном

і правопорушенням, а отже тягар доведення не дотримано [4]; у справі *Silickienė v. Lithuania* (заява №12953/07) ЄСПЛ також вказав на обов'язковість доведення злочинного походження майна, що має також включати індивідуальну оцінку обізнаності власника майна щодо його використання у злочинних цілях, а конфіскація без оцінки добросовісності власника є порушенням ст. 1 [5]; у справі *Gogitidze and Others v. Georgia* (заява №36862/05) ЄСПЛ визнав втручання допустимим, оскільки існували достовірні докази незаконного походження конфіскованих активів і тягар доведення незаконності було дотримано [6].

Таким чином обов'язок обґрунтувати підстави для застосування спеціальної конфіскації лежить на стороні обвинувачення, яка повинна чітко визначити, яке саме майно підлягає спеціальній конфіскації – грошові кошти, цінності чи інші активи – та довести приналежність цього майна до правопорушення, що ставиться у вину (засоби, знаряддя, отримане внаслідок його вчинення, доходи від протиправної поведінки), та/або довести обізнаність власника майна щодо незаконного його використання іншою особою при вчиненні злочину, і крім іншого сторона обвинувачення має довести, чи вживалися заходи забезпечення кримінального провадження щодо відповідного майна з метою гарантування можливості застосування спеціальної конфіскації у майбутньому.

Застосування спеціальної конфіскації відповідно до ст.ст. 96-1, 96-2 КК України спрямоване на досягнення мети обмеження злочинної активності з використанням вказаного майна або вилучення незаконного набутого особою майна. Це обумовлює визначення «переслідування законної мети» в процесі застосування спеціальної конфіскації. Серед іншого, ЄСПЛ законною метою в контексті вирішення питання про застосування спеціальної конфіскації визначає протидію відмиванню грошей – у загальних інтересах з метою гарантування, що використання відповідного майна не спричинить шкоду громаді (справа *Phillips v. United Kingdom* заява № 41087/98) [7], або загальний інтерес з метою недопущення використання у злочинних цілях, попередження діяльності організованого злочинного угруповування або припинення наркотрафіку (наприклад,

Melandri v. San Marino (заява № 25189/21) [8], Djordjević v. France (заява № 15572/17) [9]).

Принцип правової визначеності займає центральне місце в оцінці ЄСПЛ законності втручання держави у право власності відповідно до статті 1 Першого протоколу. У контексті спеціальної конфіскації Суд вимагає, щоб правові підстави для позбавлення особи майна були достатньо чіткими, передбачуваними та доступними, а сама особа могла об'єктивно передбачити, за яких умов і в якому обсязі її майно може бути конфісковане. ЄСПЛ в низці рішень конкретизує цей принцип: закон має чітко відповідати критеріям «якість закону» – формулювання має бути достатньо зрозумілим, щоб особа могла передбачити можливість конфіскації активів, що суттєво перевищують її законні доходи – чіткі та конкретні критерії незаконності походження майна (Gogitidze and Others v. Georgia [6]); антикорупційне законодавство, що дозволяє конфіскацію без встановлення індивідуального зв'язку між протиправною поведінкою і конкретним майном, є надто широким, що не відповідає вимогам якості закону (Todorov and Others v. Bulgaria [2]); закон має достатньо чітко врегульовувати можливість конфіскації майна третіх осіб, оскільки за відсутності врегульованого порядку втручання стає непередбачуваним (Silickienė v. Lithuania [5]); проста формальна наявність норми, що допускає конфіскацію, є недостатньою, оскільки особа повинна передбачати, за яких умов майно може бути вилучене та конфісковане (Ismayilov v. Russia [3]); при оцінці передбачуваності закону держава має враховувати не лише текст закону, а й практику його застосування, яка формує реальні очікування особи, а непослідовна судова практика призначення спеціальної конфіскації може бути визнана непередбачуваною (Grifhorst v. France [4]).

Аналіз практики ЄСПЛ дозволяє сформулювати декілька вимог щодо правової визначеності у таких справах: для забезпечення законності застосування спеціальної конфіскації норма має бути достатньо конкретною, щоб особа могла розумно передбачити, в яких випадках, щодо якого майна та за якою процедурою може бути застосована конфіскація; послідовність практики національних судів, що унеможливає довільне застосування конфіскації; зв'язок

(приналежність) конфіскованого майна з кримінально протиправними діяннями та активами.

В національній практиці КСУ в рішенні від 29 червня 2010 року у справі № 1-25/2010 зазначив, що «одним із елементів верховенства права є принцип правової визначеності, у якому стверджується, що обмеження основних прав людини та громадянина і втілення цих обмежень на практиці допустиме лише за умови забезпечення передбачуваності застосування правових норм, встановлених такими обмеженнями. Тобто, обмеження будь-якого права повинне базуватися на критеріях, які дадуть змогу особі відокремлювати правомірну поведінку від протиправної, передбачати юридичні наслідки своєї поведінки» [10]. Натомість кримінально-процесуальні приписи, що розмежовують випадки застосування спеціальної конфіскації та вирішення питання про долю речових доказів не визначають чіткого порядку застосування спеціальної конфіскації, як заходу кримінально-правового характеру, і вирішення питання про долю речових доказів, як кримінально-процесуального заходу. Частина 9 ст. 100 КПК України визначає, що «питання про спеціальну конфіскацію та долю речових доказів і документів, які були надані суду, вирішується судом під час ухвалення судового рішення, яким закінчується кримінальне провадження» [11], а ч. 9 цієї ж частини містить перелік предметів, щодо яких можуть вирішуватися питання як про спеціальну конфіскацію, так і в контексті визначення долі речових доказів, що не сприяє правовій визначеності в цьому питанні: в яких випадках вирішувати питання про спеціальну конфіскацію, а в яких – про долю речових доказів. Свідченням тому є й судова практика.

Верховний Суд у Постанові від 27.09.2021р. у справі № 466/5842/20, зазначив наступне: «ураховуючи те, що у санкції ч. 1 ст. 369 КК передбачено покарання у виді позбавлення волі, а також виходячи з положень ч. 1 ст. 96-1 КК, спеціальна конфіскація до вилучених у засудженого грошових коштів у цьому випадку може бути застосована. Цим виключається альтернативна можливість вирішення питання про вилучення вказаних коштів у власність держави в порядку, визначеному у ст. 100 КПК, щодо вирішення долі речових доказів. Непра-

вмірна вигода є предметом, а не знаряддям вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 369 КК. Тому за наявності для того підстав неправомірна вигода могла бути конфіскована за рішенням суду на підставі п. 5 ч. 9 ст. 100 КПК» [12].

Таким чином, якщо сторона обвинувачення у справі посиляється виключно на ст. 100 КПК України, і в клопотанні відсутня вказівка на ст.ст. 96-1, 96-2 КК, тобто – на необхідність застосування положень матеріального закону щодо спеціальної конфіскації, суд може конфіскувати майно як знаряддя вчинення злочину, навіть якщо мали б бути застосовані положення ст.ст. 96-1, 96-2 КК України. Але якщо таке питання (про застосування спеціальної конфіскації за нормами матеріального права) ставиться прокурором тільки в стадії апеляційного оскарження, з посиланням вже на ст.ст. 96-1, 96-2 КК України, при цьому в першій інстанції не була належним чином визначена правова процедура такої конфіскації (а лише посилання на ст. 100 КПК), в межах якої прокурор просив конфіскувати майно в дохід держави, а ст. 100 КПК (як щодо речових доказів) не підлягає застосуванню, апеляційний суд не уповноважений застосувати спеціальну конфіскацію як кримінально-правовий захід, оскільки це вважатиметься погіршенням становища обвинуваченого.

В рішенні від 25 січня 2012 року № 3-рп/2012 КСУ вказав, що «одним із елементів верховенства права є принцип пропорційності, який у сфері соціального захисту означає, зокрема, що заходи, передбачені в нормативно-правових актах, повинні спрямовуватися на досягнення легітимної мети та мають бути співмірними з нею» [13]. Верховний Суд зауважує, що при «застосуванні спеціальної конфіскації суд повинен не лише послатися на наявність для цього формальних підстав, передбачених КК України, але й переконатися, що таке застосування не порушуватиме «справедливу рівновагу між вимогами загального інтересу і з захисту фундаментальних прав осіб», покладаючи на особу «надмірний індивідуальний тягар» [14]. Що відповідає позиції ЄСПЛ, згідно до якої застосування спеціальної конфіскації має переслідувати законну мету засобами, що обґрунтовано пропорційні меті, яка переслідується,

з дотриманням справедливого балансу між вимогами загального інтересу та інтересами зацікавлених осіб: держава застосувала спеціальну конфіскацію за вчинення адміністративного правопорушення, при цьому особа надала докази законності походження майна, як наслідок, конфіскація поклала на заявника «індивідуальний надмірний тягар» (*Ismayilov v. Russia* [3]); третя особа може зазнати надмірного тягара, якщо не доведено її обізнаність про незаконне походження активів від відмивання коштів (*Silickienė v. Lithuania* [5]); надмірність тягара може визначатися через вилучення майна без достатніх правових підстав і без зв'язку зі злочином (особа, якій належало конфісковане майно, мала статус «необвинуваченої» та добросовісного власника) (*Vasilescu v. Romania* (1998 [15]); вимагає існування розумного співвідношення пропорційності між використаними засобами та переслідуваною метою (*Phillips v. the United Kingdom* [7]). Не визнається надмірним тягарем у випадках розгляду справ щодо корупції, відмивання грошей, злочинами, пов'язаними з наркотиками тощо, спеціальна конфіскація, яка застосовується без попереднього кримінального засудження, при цьому тягар доведення законності походження майна, яке вважається незаконно набутих, може бути законно покладений на володільця цього майна (*Gogitidze and Others v. Georgia* [6]); баланс між суспільним інтересом у попередженні злочинів та захистом прав зацікавлених осіб може бути досягнутий при покладанні тягара доказування законності походження майна на власника відповідного майна, за умови, що таке повернення полегшить вчинення злочинів і створить перешкоди в протидії організованій злочинності («*B.K.M. Lojistik Tasimacilik Ticaret Limited Sirketi V. Slovenia*» [16]).

На практиці українські суди неоднозначно підходять до тлумачення «надмірності тягара» та «справедливості рівноваги», що знайшло критичну оцінку в рішеннях ЄСПЛ. У справі «Садоха проти України» (*Sadocha v. Ukraine*) ЄСПЛ зауважив, що держави дійсно мають законний інтерес вживати заходів для виявлення та контролю за переміщенням готівкових грошових коштів через кордони, але для того, щоб втручання вважалося пропорційним, воно має відповідати тяжкості правопорушен-

16. Case of B.K.M. Lojistik Tasimacilik Ticaret Limited Sirketi v. Slovenia (apl. 42079/12) J. 17.01.2017. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22appno%22:\[%2242079/12%22\],%22itemid%22:\[%22001-170387%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22appno%22:[%2242079/12%22],%22itemid%22:[%22001-170387%22]}) (дата звернення: 24.11.2025).

17. Case of Sadocha v. Ukraine (apl. 77508/11). J. 11.07.2019. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-194296%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-194296%22]}) (дата звернення: 24.11.2025).

18. Справа Христов проти України (Заява N 24465/04). Ріш. 19.02.2009. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_443#Text (дата звернення: 24.11.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.10.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 24.11.2025

Дата публікації: 19.12.2025